

KEÇMİŞİN FƏLSƏFƏSİ VƏ YA TARİX NECƏ YAZILIR?

Əvvəli jurnalın 284-cü (aprel 2010), 286-287-ci (iyun 2010 - iyul 2010),
288 - 295 - cü (sentyabr 2010 - aprel 2011) nömrələrində

Hamlet İSAXANLI

Keçmiş keçib gedib. Bu, məntiqi cəhətdən həqiqət olsa da, o qədər də sadə həqiqət deyil. Keçib gedən bizim keçmişimizdir, biz o keçmişdən əmələ gəlmişik. Kimliyimizi, mahiyyətimizi o keçmişsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Biz öz keçmişimizə bağlıyıq. Biz keçmişimizin davamıyıq.

Bəşəriyyətin keçmişi necə olub? Bu barədə əfsanələr, miflər və tarix söz deyir. Tarix daha dəqiq məlumat verməyə çalışır. Əslində, biz keçmişi tam deyil, tarixin bizə söylədiyi qədər bilirik. Başqa sözlə desək, tarixin məzmunu keçmiş haqqında bildiklərimiz və öyrənib yazdıqlarımızdan ibarətdir. Tarixin məzmunu və tutumu ayrı-ayrı şəxslərin, tarixçilərin yazıb toplaya bildiyi qədərdir. Tarix subyektivdir, nisbidir, tarix yazanların iradəsindən, ideyasından, şəxsiyyətindən, gücündən müəyyən dərəcədə asılıdır.

Keçmişin təbiəti və ruhu nədir? Keçmiş necə dərk olunur? Bəlkə keçmiş kəşf olunur? Keçmişin dərkində subyektivlik varsa, keçmişi öyrənən tarix nədir, elmdir, yoxsa sənət? Tarixi subyektiv edən hansı amillərdir? Tarix gözəldir; bu

gözəllik öz heyranlarını yoldan, başdan çıxarmırmı, tarix təhlükə törədə bilirmi? Tarix necə yazılır və ya necə yazılmalıdır?

Bu və buna bənzər suallar tarixin fəlsəfəsinə aiddir. Bu yazı keçmişdə baş verənlərin dərkilə məşğul olan tarixin mahiyyəti haqqındadır. Elm və sənətin qovşağında yer tutan tarixin fəlsəfəsi, çox güman ki, tək tarixçilərə və filosoflara deyil, bəşəri düşüncələrə dalan hər kəsə maraqlıdır.

Tarixdə dövlət və hakimiyyət fəlsəfəsi.

Avropa - orta əsrlər

“Qaranlıq çağ” adlanan dövrdən sonra canlanmağa başlayan Avropa siyasi və iqtisadi, elmi və mədəni cəhətdən ondan qat-qat güclü olan, bir mənada dünyanın mərkəzi sayılan İslam aləmi ilə həm savaşı, həm də ticarət edir, əlaqələrini genişləndirirdi. 11-ci əsrdən başlayaraq avropalılar (şimal, cənub, slavyanlar) əsasən xammal, o cümlədən qul satır, müsəlmanlardan lüks mallar, kağız, şəkər (“şirin duz”) kimi sənaye məhsulları alırdılar. Avropa-İslam ticarət əlaqələri get-gedə daha çox Venetsiya, Genuya və digər İtaliya şəhərləri vasitəsilə baş verirdi. Avropalıların həyat tərzi və mədəni səviyyəsinin yüksəlməsində Xaç (səlib) yürüşləri zamanı İslam dünyası ilə birbaşa təmas da rol oynadı. Monqol imperiyasının yaratdığı və qlobalizasiya kimi qiymətləndirilə bilən açıq dünya sistemi-Pax Mongolica, geniş və rahat səyahət imkanları kiçik Avropanın nəhəng və güclü Asiya ilə tanış olmasına şərait yaratmışdı. İnsanlar, qida və sənaye malları, texnologiya və ideyalar sərbəst hərəkət edir, dünya bir-birindən, xüsusilə Avropa Şərqdən öyrənirdi.¹

Avropa həm iqtisadi, həm də elmi-mədəni cəhətdən irəliləməkdə idi. Avropanın əsas bilik, elm və sənət yolu ərəbcədən latınca və sonra yerli avropa dillərinə tərcümədən ibarətdi (xüsusilə 12-ci əsrdə). Tər-

cümə üçün kitabların seçilməsi əsasən İberiya yarımadasında (əl-Əndəlüs) baş verir, bu işdə İtaliyanın liman şəhərləri və Bizans da müəyyən rol oynayırdı. Riyaziyyat, astronomiya, tibb, fəlsəfə və digər elmsənət sahələri ərəbcədən tərcümələr əsasında öyrənilirdi. Yunan qaynaqlarının çoxu da ərəbcədən tərcümə olunmaqla yanaşı müsəlman alim və filosoflarının şərhində özünə yol açırdı. İbn Sina və İbn Rüşd Avropa elm adamları arasında və universitetlərdə ən çox oxunan müəlliflər idi.

Avropada ilk universitetlər 13-cü əsrdə quruldu (formal olaraq 12-ci əsrin sonları demək olar); Bologna, Salerno, Paris, Montpellier, Oxford, Cambridge, Padova universitetləri hüquq, ilahiyyat və ya tibbə önəm verməklə digər sahələrə də nüfuz edir, fəlsəfə və liberal sənətlər (dil, tarix, riyaziyyat, təbiət elmləri) də universitet təhsilində yer tuturdu. 15-ci əsrdə Avropa, demək olar ki, universitetləşmişdi. Avropada 15-ci əsrin ortalarında başlanan kitab çapı qısa zamanda böyük vüsət qazandı, ilk əlli ildə çap olunan kitabların sayı iyirmi milyon ətrafında idi! Odlu silahların sürətlə təkmilləşdirilməsi də Avropanı irəli apardı. 15-ci əsrin axırları və 16-cı əsrdə avropalılar Amerikanı kəşf etdilər, Afrikanı dəniz yolu ilə aşub Asiyanın uzaq guşələrinə vardılar. Avropa dünyanı fəth etməyə və koloniyalaşdırmağa girişdi.

14-15-ci əsrlərdə Qərbi Avropada təhkimçilik hü-

¹Ronald Findlay and Kevin H. O'Rourke. Power and Plenty. Trade, War, and the World Economy in the Second Millennium. Princeton University Press, 2007

ququ, demək olar ki, ləğv olundu (bunu, feodalizmin zəifləməsi ilə eyniləşdirmək mümkündür), Mərkəzi və Şərqi Avropada isə, əksinə, təhkimçilik güclənəcək və bunun ləğvi çox uzun sürəcəkdə – müxtəlif bölgələrdə fərqli zamanlarda, ta 19-cu əsrin ortalarına qədər.

İncəsənət və mədəniyyətin çiçəkləndiyi Renesans, protestant kilsənin təsisilə başlanan Reformatiya - dini inqilab, onun ardınca başlanan inkvizisiya, dini savaş və qırğınlar, Maarifçilik (Enlightenment, Aydınlatma), Romantizm kimi böyük cərəyanlar və hadisələr Avropanın ideyalar aləminin mürəkkəbliyini və rəngarəngliyini nümayiş etdirir. Kopernik, Kepler, Qaliley, Newton, Leibniz, W. Harvey, A. Leeuwenhoek kimi şəxslər çağdaş elmi inqilabın - fizika, astronomiya, riyaziyyat, tibb və biologiyanın əsaslarını qoydular. Elmin inkişafı dünyagörüşünün genişlənməsinə, iqtisadiyyatın, texnologiya və sənayenin, fəlsəfə və mədəniyyətin inkişafına da həlledici təsir göstərdi.

Orta əsrlər Avropasında dövlət və hakimiyyət fəlsəfəsini çağdaş zamanın başlanğıcı sayılan Fransız inqilabına və rəşionalizmlə empirizmi birləşdirməyə çalışan maarifçi Kant fəlsəfəsinə qədər təhlil edəcəyik. Sonrakı dövr ayrıca və sonralar şərh olunacaq.

Niccolò Machiavelli

Siyasi tarixin böyük siması - **Niccolò Machiavelli** (1469 - 1527) "Hökmdar" (Il Principe) əsərində (1513-də yazılıb, 1532-də çap olunub) mənəviyyatı siyasətlə bərabər tutmağa çalışan və göylərdə, gerçəklikdən uzaqda dolaşan nəzəriyyə və fərziyyələri buraxıb yer üzünə qayıtmağı tövsiyə etdi, siyasətin əsasında mənəviyyatın deyil, maraqların, xüsusilə dövlət marağının dayandığını irəli sürdü. Siyasi realizmi siyasi idealizmə qarşı qoydu, siyasətin sərt üzünü açıb göstərdi.

"Hökmdar"ın bir sıra müddəalarına nəzər salaq.² İnsan acgözdür, gözü doymur və bu onu təcavüzə sürükləyir. Deməli, güclü hökmdara ehtiyac var. Siyasətin məqsədi hakimiyyəti, yəni sabitliyi qorumaqdır. "Dövlətin iki mühüm təməli var: yaxşı qanunlar və güclü hərbi qüvvə". Hökmdar qanuna, əxlaqa tabe deyil, o özü qanun və əxlaq normaları yaradır. "Yüksək meyarlar naminə şər işə, yamanlığa bəraət qazandırılıla bilər". "Bütün hərəkətlərində yaxşı olmağa can atan adam dağılıb iflas olacaq". Hökmdar tülkü kimi bic, şir kimi qəddar, qaniçən olmalıdır, lakin bu sifətlərini gizlətməli, üzde başqa cür görünməlidir; bu maskalanma təbliğat vasitəsilə həyata keçirilir.

Hökmdar "dinə kömək edən hər şeyi həvəsləndirib himayə etməlidir (dini uydurma və yalan hesab etsə belə)". Machiavelli dinin səbr etməyə çağırıldığını deyir və belə nəticəyə gəlir: "insanlar qisas almağı deyil, cənnət naminə hər şeyə tab gətirməyi üstün tutanda, əclafaların qarşısında geniş və təhlükəsiz meydan açılır". Qarşdakını əzəndə sonadək əzmək lazımdır ki, cavabını verə bilməsin. "Əgər rəiyyəyə əziyyət vermək gərəksə, bunu elə etmək lazımdır ki, onların əl-lərində heç bir qisas imkanı qalmasın".

Machiavellinin qısaca "Mülahizələr" adlandırılan və ölümündən sonra çap olunmuş digər əsəri daha liberal xarakter daşıyır.³ Məsələn, konstitusiyaya idarəetmədə tək hökmdara deyil, kübarlara və xalqa da yer verməlidir. Bu halda hakimiyyət güclü və davamlı olur. J.J. Rousseau da daxil olmaqla bir sıra tədqiqatçılar Machiavellinin respublika tərəfdarı olduğunu və digər əsərlərindəki liberalizmi əsas götürərək "Hökmdar" əsərini satira kimi qəbul edir, "Mülahizələr"ın onun baxışlarını daha düzgün əks etdirdiyini deyirdilər.

Fransız filosofu, hüquqçu, tarixçi və iqtisadçı, siyasətçi və siyasetşünas **Jean Bodin** (1529/30-1596) "Les six livres de la Republique" (Dövlət haqqında altı kitab) adlı sanballı əsərində (1576) dövlət və hakimiyyət haqqında maraqlı və çox fərqli şərhələrə meydan açan nəzəriyyə yaratmışdır. Dövlət suverenliyi konsepsiyasının müəllifi sayılan J. Bodinə görə dövlətin əmələ gəlməsi bəşəriyyətin iqtisadi, sosial və tarixi inkişafının zirvəsidir. Həyatı tənzimləyən üç növ məhdudiyət, yəni qanun var: Allahın müəyyən etdiyi qanunlar, təbiətin verdiyi təbii qanunlar və suveren dövlətin daxil etdiyi insan qanunları. Tarix də belədir, üç növ tarix var: ilahi (dini) tarix, təbiət tarixi və bəşər tarixi. İlahi və təbii qanunlar istisna olmaqla dövlətin suveren hakimiyyəti mütləqdir ("suveren prins ancaq Allah qarşısında cavabdehdir"). İnsanın müqavimət hüququ var, ancaq bunu silahsız etmək lazımdır! Suverenlik - daxil-də mütləq siyasi hakimiyyət, xaricdə müharibə aparmaq və beynəlxalq münasibətlər qurmaq hüququdur. Dövlətin məqsədi daxili sülhə, ədalət və sosial harmoniyaya nail olmaq, xarici düşmənləri dəf etməkdən ibarətdir.

Jean Bodin

Siyasi və dini böhranları aradan qaldırmaq üçün ən uyğun hakimiyyət növü monarxiyadır. Monarxin öz hakimiyyətini sonrakı monarxa ötürmək haqqı var. Bir adamın idarə etdiyi dövlət-monarxiya, az say-

²The Prince by Niccolò Machiavelli. Translated by W.K.Marriot,2006. <http://www.gutenberg.org/ebooks/1232> və ya "Государь" Никколо Макиавелли. <http://ilprincipe.ru/>

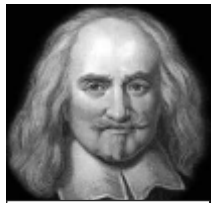
³Discourses on the First Decade of Titus Livius by Niccolò Machiavelli. <http://www.gutenberg.org/ebooks/10827>

da adamın hakimiyyəti - aristokratiya, bütün xalqın idarə etdiyi quruluş - demokratiyadır. Kralı nə hüquqi, nə silah gücü ilə devirmək olmaz. Despotik monarxiya qanuni, tiraniya isə qeyri-qanunidir, tiraniya ilahi və təbii qanunlara ziddir. O, maraqlı fikrə gəlir: yaxşı monarxiyanın içində demokratiya da, aristokratiya da var (!?). Sərvətindən, mənşəyindən asılı olmadan hamıya layiq olduğu vəzifəni verən monarxiya – demokratiya deməkdir. Və ya az sayda kübar, zəngin, xeyrixah insana yüksək vəzifə və hakimiyyət verən monarxiya elə aristokratiya deməkdir.

J. Bodin iqtisad və maliyyə sahəsində, ticarət və qiymətin əmələ gəlməsi məsələsində orijinal ideyaların müəllifidir. Sosial konfliktlərin qaynağı sərvətin qeyri-müntəzəm bölgüsüdür. Bununla yanaşı xüsusi mülkiyyət dövlətin dayacağıdır. Azad ticarət mühümdür, lakin dövlət iqtisadiyyata və maliyyə siyasətinə müdaxilə edə bilər. J. Bodin dini dözümlülük (tolerantlıq) məsələsini qoymuşdu. İnsanın dini və Allaha seçmək hüququ var. Ölümündən sonra üzə çıxan əsərində, o, İslam da daxil olmaqla, müxtəlif dinləri xeyriyyəçiliyə və dinc yanaşı yaşamağa səsləyirdi.

Çox mürəkkəb və çox təhlükəli dövrdə yaşayan, buna baxmayaraq hər sahədə tarazlıq axtaran J. Bodin kralların ilahi haqlarını, mütləq hakimiyyəti (absolyutizmi) əsaslandıraraq şəxs kimi tanıdı. Lakin bunun birtərəfli baxış olduğunu deyənlər də var. Bodinin yaşadığı dövr Fransada dini ekstremizm, protestantlarla (huqenotlarla) katolik kilsəsi arasında savaş və qırğın dövrü, cadugərlik iddiası ilə çoxsaylı insanların təqib olunduğu və öldürüldüyü bir dövr idi.⁴

1688-ci il Məşhur İngilis İnqilabı və 1689-cu ilin İngilis haqlar haqqında qanun layihəsi (Bill of Rights) İngiltərədə Parlament demokratiyasının və monarxların mütləq, ilahi gücünün məhdudlaşdırılmasının başlanğıcı sayılır. 18-ci əsrin sonlarında baş verən Fransız inqilabı isə dünyada mütləqiyyətə hücumu gücləndirəcək, liberal demokratiyaya və dinin təsirinin azalmasına, dünyəviliyə yol açacaqdı.

Thomas Hobbes

Thomas Hobbes (1588-1679)

“Leviatan” əsərinin (1651) adını fəvqəladə gücə malik dəniz nəhənginin adından götürmüş və burada dövlətin cəmiyyətin varlığında və inkişafında fəvqəladə rolunu ortaya qoymağa çalışmışdı.⁵ Təbii vəziyyətdə (dövlət yaranandan əvvəl) yaşayan ibtidai insanlar eqoist və bir-birinə qarşı aqressiv idilər, “hamı hamı əleyhinə savaş halında idi”. Bu ölüm-dirim

vəziyyətindən yeganə çıxış yolunu öz hüquqlarının bir hissəsindən imtina etmək haqqında razılığa gəlib onları dövlətə verməkdə gördülər. Yəni qorxu insanları dövlət təşkil etməyə yönəltdi; T. Hobbes qorxunu rəqabət və şöhrət hisslərindən daha güclü sayır. Beləliklə, insanlar *könüllü surətdə* öz aralarında bir *ictimai müqaviləyə* gəldilər (dövlət qurub vətəndaş oldular). Holland hüquqçusu **Hugo Grotius (1583-1645)** eyni nəticəyə fərqli tərəfdən gəldi: insanlar təbii vəziyyətdə ünsiyyət qurmuşdular və bu, dinc və yanaşı yaşamaq üçün bir növ dövləti əvəz edirdi. Sonra əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıq və onlarla yanaşı xüsusi mülkiyyət əmələ gəldi. Bu andan insanlar bir-birinin malına göz dikdilər, savaşdılar. Nəticədə könüllü surətdə dövlət qurmaq fikrinə gəldilər. İbn Xəldun dövləti könüllü ictimai müqavilənin nəticəsi deyil, güclülərin öz mal-dövlətini qorumaq üçün düşündüyü bir vasitə hesab edirdi.

Hugo Grotius

Ali hakimiyyət (şəxs-monarx və ya bir qrup insan - məclis) *suveren* adlanır. Hobbes suverenin hakimiyyətini mütləq və bölünməz sayır. Suveren mülki, hərbi, hüquqi və dini qüvvələrə nəzarət etməlidir. Vətəndaş yalnız özünümüdafiə məqsədilə müqavimət göstərə bilər. T.Hobbes dövlət hakimiyyətinin qeyri-məhdud olmasını əsaslandırır, digər tərəfdən isə dövlətin əsas vəzifəsinin öz təbəələrinin xoşbəxtliyini təmin etmək olduğunu deyir. Dövləti daxilədən dağıdan səbəblər arasında aşağıdakılar qeyd oluna bilər: suverenin hüquqlarını məhdudlaşdırmaq, onu mülki qanunlara təbə etmək; ali hakimiyyətin bölüşdürülməsi; dünyəvi hakimiyyətin dini hakimiyyətdən ayrılması; hamıya verilən xüsusi mülkiyyət hüququ.

Hugo Grotius “Hərb və sülh hüququ haqqında” əsərində (1625) beynəlxalq hüququn təməl əsaslarını sistemli şəkildə verməyə, onu ümumbəşəri dəyərlər üzərində qurmağa çalışmışdı.⁶ Xalqlar da insanlar kimi bütün işlərində təbii olaraq öz xeyrini güdür, lakin bu zaman digər xalqlara ziyan vurmaq olmaz. Başqa xalqların hüquqlarını tapdayan xalq “öz rahat gələcəyinin əsaslarını həmişəlik sarsıtmış olur”. H. Grotius ədalətli və ədalətsiz müharibə anlayışlarını hüquqi cəhətdən təhlil etmişdi. Hobbes və Grotius Allahın bəşər tarixini yaratmağı, dövlət qurmağı, qanunlar verməyi (təbii hüququ) insanların öz öhdəsinə buraxdığını qeyd edirdilər. Grotiusa görə “təbii hüquq o dərəcədə sarsılmazdır ki, hətta Allah tərəfindən dəyişdirilə

⁴1. Stanford Encyclopedia of Philosophy; 2010. 2. Jean Bodin. Six Books of the Commonwealth. Oxford: Blackwell, 1955. Abridged and translated by M.J. Tooley. (Online: <http://www.constitution.org/bodin/bodin.htm>)

⁵Leviathan by Thomas Hobbes. <http://www.gutenberg.org/ebooks/3207>

⁶The Online Library of Liberty. Hugo Grotius. The Rights of War and Peace. http://oll.libertyfund.org/?option=com_staticxt&Itemid=28&a=g

lə bilməz". Hobbes kilsənin dünyəvi hakimiyyətə təbə olmasını istəyirdi.

Spinoza

Spinoza (1632-1677) dövlət və siyasət haqqında görüşlərini 1670-ci ildə nəşr olunmuş "Tractatus Theologico Politicus" və 1675-də yazılmış, yarımçıq qalmış və ancaq ölümündən sonra 1677-ci ildə nəşr olunmuş "Tractatus Politicus" əsərlərində şərh etmişdir. Bibliyanın tənqidi ilə yanaşı birinci əsərdə əsas məqsədin fəlsəfəni dindən ayırmaq olduğunu qeyd edir. Spinoza dinin ruhi rahatlıq, mülki hüquqa hörmət aşılınması, sevgi və xeyirxahlıq duyğularının, vətəndaş həmrəyliyinin gücləndirilməsi kimi müsbət sosial rol oynaması hallarını qeyd edir. O, siyasi fikirlərinə görə T. Hobbes'ə yaxındır, lakin mütləq hakimiyyəti qəbul etmir, fikir müxtəlifliyini, söz azadlığını vacib sayırdı. İnsanlar öz təbii vəziyyətlərində qanun, vicdan və əxlaq anlayışları ilə tanış deyildilər, onlarda vətəndaşlıq hissi yoxdu və onlar, təbii olaraq, yalnız öz mənafeələrini düşünə bilirdilər. İnsanlar cəmiyyətin deyil, təbiətin qanunları ilə yaşayırdılar. Sonra insanlar arasında qarşılıqlı kömək və mübadiləyə ehtiyac yarandı, ortaqlıq arzusu və ümid onları birliyə çağırırdı, "insanlar təbiətin özü tərəfindən təşkilatlanmaya sövq edilir". Dövlət insanları məhdudlaşdırmaq və qorxutmaq üçün deyil, əksinə, onları qorxudan azad edir, "əslində, dövlətin son məqsədi azadlıqdır". T. Hobbes "sülh savaşın olmamasıdır" deyir. Spinoza isə sülhü düşüncələrin ittifaqı, razılığı, düşüncə gücünə əsaslanan xeyir, xassə kimi qiymətləndirir, "ən yaxşı dövlət insanların harmoniya içində yaşadığı dövlətdir". Spinoza suverenin mütləq hakimiyyətini çox orijinal, riyazi düşüncə ilə məhdudlaşdırır: "mənim Hobbes ilə fərqi [...] mənə görə: dövlətin suvereninin öz subyekti üzərində tək haqqı-hüququ onun (suverenin) həmin subyektlə müqayisədə artıq olan qüvvəsinə mütənəsibdir". Spinoza demokratik ünsürlərə malik monarxiya və aristokratiyanı, həmçinin ayrıca demokratiyanı qiymətləndirir, "demokratiyada hökumətin ağılsız davranması təhlükəsi azdır" deyir, lakin təbiətdən bərabər olmayan insanlar arasında bərabərlik axtarmağın mənasız bir iş olduğu üzərində də xüsusi dayanır.⁷

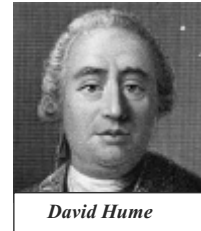
John Locke

John Locke (1632-1704) ilkin liberalizmin daha irəli getdiyi İngiltərədə (ikinci belə ölkə Hollandiya idi) "hər kəs istədiyi şəkildə yaşasın" və hamı bərabər hüquqlara malikdir - te-

zislərini müdafiə edirdi. Lakin iki istisnayı da qeyd edir: hər kəsin Allahı tanıması zəruridir və öz ölkəsində digər bir gücü-Papanı qəbul etmək (yəni katoliklik) doğru deyil. Dövlət dinə, din dövlət işinə müdaxilə etməməlidir. Vətəndaşlıq haqqı toxunulmazdır. Locke dövlətin sülhü təmin etməsi ilə yanaşı, Hobbesdən fərqli olaraq, dövlət güclərinin ikiyə -qanunvericiliyə və icra hakimiyyətinə ayrılmasını zəruri sayır. İnsan haqlarını, ən başlıcası da mülkiyyət haqlarını qoruya bilməyən və ya pozan dövlətə qarşı üsyan etmək qanuna zidd deyil. Lakin dövlət iqtisadi bərabərlik siyasəti yürütməməlidir. Dövlət ticarət və sənaye üzərində nəzarət etməməli, amma sahibkarları başqa dövlətlərin iqtisadi müdaxiləsindən qorunmalıdır. Dövlət müəyyən qaydalar çərçivəsində (konstitusiyaya) əksəriyyət tərəfindən idarə olunmalıdır.

Dövlət fərdlər arasında bağlanan ictimai müqavilə nəticəsində yaranıb (Hobbes kimi), lakin bu, böyük savashları önləmək üçün deyil, öz təbii, idraka əsaslanan maraqlarını təmin etmək və azad yaşamaq naminədir. Dövlət yaradıb birləşən insanların başlıca və ən vacib məqsədi öz mülkiyyətlərini qorumaqdır. Pulun daxil edilməsi də könüllü olub və bu, ədalətsiz bölgülərin, maddi bərabərsizliyin yaranmasında rol oynayır. Locke tələb və təklif nəzəriyyəsinə də öz töhfəsini vermişdir. Locke öz məşhur "ağıl təmiz lövhədir", yəni - insanları anadangəlmə ideyalarla doğulmurlar, bilik ancaq təcrübədə qazanılır - fikrində orijinal deyil, eyni fikir 12-ci əsrdə yaşamış ərəb filosofu İbn Tüfeylin "Hayy ibn Yaqzan" əsərində tam əhatəli şəkildə inkişaf etdirilmişdir. Həmin əsər 17-ci əsrdə latıncaya tərcümə olunmuşdu, Locke, görünür ki, onunla tanış olmamış deyildi.⁸

David Hume (1711-1776), filosof, tarixçi və esse yazarı, fəlsəfi baxışlarına görə empirist və eyni zamanda skeptik idi. O, "idrak ehtirasın quludur" deyirdi, davranışı əsasən ağıl deyil, arzu və istək müəyyən edir. İnam idrak üzərində qurula bilməz. Xüsusi halları müşahidə etməklə ümumi qayda çıxara bilmərik. Hume hüququn rolu, hakimiyyət güclərinin bir-birindən ayrılması, mötədil siyasət, mətbuat azadlığı ideyalarının tərəfdarı idi. O, özəl mülkiyyətin qorunması zəruriyyətini qaynaqların məhdud olması ilə əsaslandırırırdı (Locke isə bunu təbii qanunlarla əlaqələndirirdi). Hume, ümumiyyətlə, din məənəviyyətin əsasında dayana bilməz fikrini əsaslandırır, həmçinin - politeist dinin zərəri az idi, çünki müxtəlifliyi inkar etmirdi, monoteist dinlər müxtəlifliyə qarşı xoşqınlıqlı (tolerant) ola bilmirlər - deyirdi.⁹

David Hume

⁷1. Benedictus de Spinoza. Theological-Political Treatise. Translated by Samuel Shirley. Indianapolis, Hackett, 1998.

²2. Spinoza. Political Treatise. Translated by Samuel Shirley. Indianapolis, Hackett, 2000. 3. Justin Steinberg. "Spinoza's Political Philosophy" in Stanford Encyclopedia of Philosophy, 2009

⁸1. Second Treatise of Government by John Locke. <http://www.gutenberg.org/ebooks/7370>. 2. An Essay Concerning Human Understanding by John Locke. <http://www.gutenberg.org/ebooks/10615>. <http://www.gutenberg.org/ebooks/10616>

⁹1. David Hume. <http://www.utilitarian.net/hume/> books, articles, and encyclopedia entries. 2. David Hume by William Edward Morris. Stanford Encyclopedia of Philosophy, 2001. 3. Бертран Рассел. История западной философии. Изд-во Новосибирского университета, 1997

Adam Smith

Adam Smith (1723-1790) məşhur "The Wealth of Nations" ("Xalqların sərvəti") (1776) əsəri ilə sərbəst bazar iqtisadiyyatının nəzəriyyəsini qurmuş, müasir siyasi iqtisad elminin əsaslarını hazırlamışdı. Tələb və təklif bazarı tən-zim etdiyi üçün dövlət sülhü qo-

rumaq, hüququn aliliyini təmin etmək, zəruri qurumları yaratmaq vəzifəsini bitirməli, ticarətə müdaxilə etməməlidir ("laissez faire"). Əmtənin dəyəri ona sərf olunan əməklə ölçülür, lakin bu ölçmə çətin olduğu üçün tələb-təklif ölçüsü işlədilir. Sonralar David Ricardo və Thomas Malthus liberal iqtisadiyyatda hamının, A. Smith dediyi kimi, eyni dərəcədə fayda alması fikri ilə razılaşmayacaq, işçinin minimum yaşayış səviyyəsində saxlanılmasını zəruri hesab edəcəkdilər.

Montesquieu

Fransız filosofu, hüquqçu və yazıçı **Montesquieu**'nin (1689-1755) "De l'Esprit des Lois" (Qanunların ruhu) (1748) adlı əsəri tez məşhurlaşmış, öz təsir gücünə görə katolik kilsə tərəfindən qadağan olunmuş kitablar siyahısına daxil edilmişdi. Əsər, xü-

susi halda, qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyətlərinin bölünməsi və bir-birini tamamlaması nəzəriyyəsi ilə ABŞ konstitusiyasının hazırlanmasında mühüm rol oynamışdı (ABŞ bu bölgünü həyata keçirən ilk dövlət idi). Montesquieu dövlət quruluş növlərini, onların çiçəklənməsi və çökməsini araşdırmışdı. "Dövlət elə qurulmalıdır ki, heç kəs digər kəsdən qorxmasın". İnsan azadlığını müxalif fikrə görə deyil, yalnız qanun pozaan əmələ görə məhdudlaşdırmaq olar. "Azadlıq – qanunun yol verdiyi hər şeyi etmək hüququdur". O, çağdaş İngilis dövlətini, konstitusionalizmini hakimiyyət gücləri arasındakı tarazlıq və azadlıq təcəssümü kimi çox yüksək qiymətləndirirdi (*əlbəttə, İngilis sistemi digərlərindən fərqli və üstün olsa da, heç də ideal deyildir, icra və məhkəmənin qanunvericilikdən asılılığı vardı-H.İ.*) Montesquieu dini dözümlülüyü təbliğ edir, qul ticarətinin dayandırılmasını zəruri sayırdı. O, iqlim, din, tarix və adət-ənələrin "xalqın ruhu"nu formalaşdırdığına əmin idi.¹⁰

Jean Jacques Rousseau

Jean Jacques Rousseau (1712-1778) maarifçilik dövründə və ümumiyyətlə, bəşər tarixində izi qalan, təsiri görünən mütəfəkkirlərdən biridir. "İnsanlar arasında bərabərsizliyin mənşəyi və əsasları haqqında düşüncələr" (1754/55), "Julie və ya yeni Heloise" (1761), "İctimai müqavilə" (1762) və "Emil və ya tərbiyə haqqında" (1762) əsərləri məşhurdur. Hisslərin ağıldan, idrakdan üstünlüyü və va-

cibliyi Rousseau fəlsəfəsinin mərkəzində dayanan ideyadır. Bu, Blaise Pascal'dan keçən, Nietzsche, Freud və sonrakı filosoflara, psixoloq və yazıçılara gedən yoldur. Elmin və incəsənətin inkişafı, şəhər həyatı mənəviyyəti yüksəltmədi, əksinə, korladı, pisləşdirdi. İnsan təbiətdən uzaqlaşdı. Bu, əlbəttə ki, elmin və incəsənətin daxili inkişafını inkar etmək deyildi, bu, elmə, incəsənətə qarşı deyil, rəşadətçilik, düşüncənin mütləqliyinə, maarifçilik ideyalarına, elm və mədəniyyətin tərəqqiyə aparması fikrinə qarşı idi. Rousseau'dan başlayaraq liberalizmdən romantizmə hərəkət başlandı.

Rousseau hakimiyyətə və dini ehkamlara qarşı çıxır və eyni zamanda onları birtərəfli, burjuva baxışı ilə tənqid edənlərə də etiraz edirdi. Cəmiyyət və ümumi iradə fərdlərdən üstündür. İnsan ilə vətəndaş, fərdlə cəmiyyət, istəklə bərabərlik, təbiətlə sosial təsisatlar arasında gərginlik və ziddiyyətlər, təbiəti etibarilə xeyirxah olan insanın qarşılaşdığı soyuqluq, qarıblik insana əzab verir. Rousseau fərdi və ictimai olanı, ədaləti və vicdanı birləşdirən cəmiyyət modeli qurmaq istəyirdi. Xüsusi mülkiyyət ola bilər, lakin mülkiyyət bərabərsizliyi cəmiyyətdə ziddiyyət doğurur, ictimai bərabərsizliyə səbəb olur. Mövcud bərabərsizliyi insanlara azadlıq və hüquqi bərabərlik verməklə düzəltmək olar. "İnsan azad doğulub, amma o, hər yerdə qandaldadır (zəncirdədir)" – onun "İctimai müqavilə" kitabı belə başlanılır. Bu istismar uzun gedə bilməz, "biz böhran vəziyyətinə və inqilablara dövrünə yaxınlaşırıq". Rousseau öz ictimai müqavilə nəzəriyyəsində sələfləri T. Hobbes və J. Locke ilə az oxşarlıq və çox böyük fərqlər nümayiş etdirir.

O, ilkin təbii vəziyyətdə insanların xeyirxah və ya zalım olduqlarını qəbul etmir; insanlara bir-birinin halına acımaq hissi xasdır. İnsanlar arasında bərabərsizlik yox dərəcəsində idi, əsarət, istismar yoxdu. Vətəndaş cəmiyyətinin ilk təşkilatçısı "torpaq sahəsini çəpərləyib, bu mənəmdir" deyən şəxs oldu ("Bərabərsizliyin mənşəyi"). Bununla zorakılıq, qırğın meydana çıxdı. İnsanların bir-birinə ehtiyacı və məşğuliyyət üzrə ixtisaslaşma əmələ gələndə bərabərlik yox oldu, texnikanın, istehsalın, sənayenin inkişafı zənginlik və səfalətə gətirib çıxardı. Beləliklə, Rousseau sələflərindən fərqli olaraq, savaşa vəziyyətini insanın təbii vəziyyətdən çıxmasından sonra ilə əlaqələndirir.

Bölmünməz və özgəyə verilməz suveren güc - xalqın iradəsidir, "ümumxalq iradəsi"dir. Rousseau hakimiyyət gücünü qanunverici və icraedici hissələrə ayırmağa çox da həvəsli görünür. Onun ümumxalq iradəsi anlayışı da müxtəlif cür şərh edilə bilər. Ümumxalq iradəsini meydana çıxarmaq üçün bütün vətəndaşlar arasında sorğu, səsvermə (plebisit, referendum) aparılmalıdır. Sorğunun nəticəsi qanunvericilik üçündür, icra isə xüsusi işdir, ümumxalq iradəsinə aid deyil. Siyasi partiyalar da xüsusi iradənin təzahürüdür, onlar zərərlidir və lazım deyil. "Qanun layihələrini kim irəli sürəcək?" sualının cavabı maraqlıdır: Allahabənzər insanlar, özünü allah iradəsinin müjdəçisi kimi qələmə verə bilən şəxs. Rousseau belə müdrikliyin qədim yəhudi və müsəlman qa-

¹⁰Montesquieu. The Spirits of Laws. Volume 1: <http://books.google.com/books?id=5zZJAAAAMAAJ> Volume 2: <http://books.google.com/books?id=x9QATAAAAYAAJ>

nunvericiliyinə xas olduğunu deyir. “Məhəmmədin çox sağlam fikirləri vardı: o, tam siyasi sistemini bir bütöv olaraq yaxşı qurmuşdu”. Lakin, bəzi qanunlar üçün xalq yetişməmiş ola bilər, bu halda gözləmək lazımdır. Zamanla yanaşı məkan da mühümdür, böyük dövlət çətin vəziyyətə düşür; bütün əyalətləri üçün eyni qanunlar tətbiq edə bilməz, amma bir-biri ilə sıx əlaqə və ünsiyyətdə olan əyalətlər üçün ayrı qanunlar vermək də doğru deyil.

Güclülər özünüfədə, zəiflər isə həmrəylik və qrup hissələrini qiymətləndirir, vacib sayırlar. Tarixi inkişafın məqsədi fərd deyil, cəmiyyətdir. Mənəvi bağlılıq həzz və gəlirdən daha sağlam qüvvədir. İctimai müqavilə nəticəsində insan təbii azadlığını itirir, lakin mülkiyyət hüququ, vətəndaş azadlığı və mənəvi azadlıq qazanır. Dövlət fərdlərin hüquqi bərabərliyinə təminat verməli, gerçək həyatda mümkün olmayan faktiki bərabərlik uğrunda, onun hüdudlarını təyin etmək uğrunda çalışmalıdır. İctimai müqavilə pozularsa, vətəndaş tabe olmaya bilər.

Ziddiyyətlərdən çıxış yolu yeni tərbiyə sisteminin yaradılmasındadır. İnsan təbiəti üzərində zorakılıq etmək, insanın təbii hissələrini arxa plana keçirmək olmaz. Hisslərin tərbiyəsi birinci və əsasdır. Biz hissələri ideyalardan əvvəl alırıq. Ağıllı uşaq yetişdirmək üçün bədən tərbiyəsi də çox vacibdir. Dini hissələr də ürəkdən gəlməlidir, düşüncədən deyil. O, dini ehkamları da, ateizmi də bəyənmirdi; onun ensiklopedistlərdən aralanmasının mühüm səbəbi də ensiklopedistlərin açıq ateizmi idi. Qeyd edək ki, xalis ateizmi Voltaire də bəyənmir, onu xüsusi mülkiyyət üzərində qurulan ictimai nizam üçün təhlükəli sayırdı.

E. Burke Fransız inqilabının baş verməsində - Rousseau baş günahkardır - fikrində idi. Əsas əsərlərinin nəşrindən keçən iki əsr yarım əvvəl dövr göstərdi ki, Rousseau tarixin gedişinə böyük təsir göstərmiş mütəfəkkirdir.¹¹

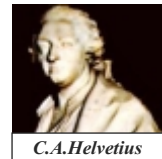
Voltaire

Fransız ictimai fikrinin iki görkəmli nümayəndəsi Rousseau və **Voltaire** (1694-1778) siyasi baxışlarına və fəlsəfi görüşlərinə görə bir-birinə qarşı bəzən müqabil mövqelər tutmuşdular. Tam dəqiq olmasa da, Voltaire yüksək cəmiyyətin (“o zaman ki, xalq düşünməyə girişəcək, elə onda da hər şeyin sonu olacaq”), Rousseau adi insanların hissələrini ifadə edirdi, demək olar. Rousseau'nun təbii vəziyyətə dönüş ideyasını rasionalist Voltaire ələ salır, bu fikri insanların yenidən ibtidai meşəyə doğru sürülməsi kimi şərh edirdi (“sizin kitabınızı oxuyan hər kəs iki əl və iki ayağı üstündə sürülmək istəyir”). O, çağdaş mədəni insanın ibtidai insanlarla müqayisədə təbiətlə daha yaxın münasibətdə olduğuna əmin idi. Rousseau, əlbəttə ki, tarixin geridönməzliyini dərk edirdi. O, insanların mövcud cəmiyyət içərisində, onu dəyişməklə xoşbəxt ola biləcəyini söyləyirdi. “Ola bilsin ki, həqiqət bu ikiyə parçalanmış düşürgənin

fövqündədir; instinkt köhnəni dağıtmalıdır, amma yenini intellekt qurmalıdır”¹²

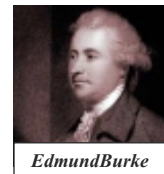
“Hansı dövlət tipi yaxşıdır?” sualına cavab olaraq Voltaire “müxtəlif zümrələr müxtəlif cavablar verəcəklər” deyir. O, “bəs nə üçün bütün yer üzünü monarxlarla idarə olunur?” sualına isə “bunun səbəbini pişiyin boynundan zəng asmaq istəyən siçovuldan soruşun” deyər cavab verir. Volter bərabərliyin deyil, azadlığın vacibliyini söyləyir: “bütün vətəndaşlar eyni dərəcədə güclü ola bilməzlər, amma onlar eyni dərəcədə azad ola bilərlər”, və o, əlavə edir: “bu səbəbdən də ingilislər qalibdirlər”. Rousseau'nun müasirləri də təbii qanunlarla yaşayan ibtidai insanlarda müəyyən üstünlüklər görür, lakin bunu mütləq saymırdılar. “Maariflənmiş xalqlarda müşahidə olunan xeyli cinayətlər var ki, onlar vəhşi xalqlarda yoxdur” (D. Diderot. L'Encyclopedia; “Cəmiyyət”)

C.A. Helvetius (1715-1771) şəxsi, fərdi maraqların ictimai maraqlarla uzlaşa biləcəyi cəmiyyət və qanunvericilik formasını müəyyən etməyə çalışırdı (lakin Rousseau'dan fərqli olaraq ciddi mexanizmsiz). İnsan əməlinin hərəkəverici qüvvəsi eqoizm və şəxsi maraqlardır, yəni həzzə can atmaq və əzab-iztirabdan qaçmaqdır (Bu, Epikurdan gələn fikirdir –H.İ.). Bu halda mənəviyyatın əsasında faydalı olmaq (həm fərdə, həm cəmiyyətə) dayanmalıdır. Qanunvericilik də ictimai faydanı əsas götürməli, cəmiyyətin üzvlərini öz şəxsi hissələrini bu yolda qurban verməyə çağırmalıdır. Dövlət və ya hökmdar nə qədər ədalətli olsa da, gerçək həyatda ideal əldə edilə bilməz: “bütün vətəndaşları eyni dərəcədə varlı və qüdrətli olan cəmiyyət yoxdur”. Helvetius Rousseau'dan fərqli olaraq insanın inkişafında mədəniyyətin və dövlətçiliyin rolunu həlledici sayırdı. Bu yolda uğur tərbiyə və təhsillə, həm də özəl deyil, ictimai-dövlət təhsili ilə əldə oluna bilər. Müxtəlif xalqların zəka qabiliyyəti eynidir. Social mühit təşkilədiçi rol oynayır.

C.A. Helvetius

Liberalizmə, zəkanın ənənədən ayrı tutulmasına, fərdin tarixdən və birlikdən üstün tutulmasına əks reaksiya verən **Edmund Burke** (1729-1797) bəzən “konservatizmin atası” adlandırılır. “Reflections on the Revolution in France” (1790) əsərində irəli sürdüyü fikir belə idi: tarixdənkənar fərd yoxdur, fərd cəmiyyətin içindədir. Cəmiyyətin nizamı və dövlət fərdlərin arzu və haqlarından az vacib deyil. Ümumiyyətlə, cəmiyyət fərdlərdən daha müdrikdir. E. Burke konstitusiyalı monarxiyanı xalqın hissələrini, müdrikiyini ifadə edən dövlət quruluşu hesab edirdi.

Edmund Burke

(davam edəcək)

¹¹1. Jean Jacques Rousseau. The Social Contract or Principles of Political Right. Translated by G.D.H. Cole.

<http://www.constitution.org/jjr/socon.htm> 2. Ж.Ж. Руссо. Об Общественном договоре, или Принцип политического Права.

<http://lib.ru/FILOSOF/RUSSO/pravo/txt> 3. Jean Jacques Rousseau. A Discourse: What is the Origin of Inequality among men, and is it authorised by natural law? Translated by G.D.H. Cole. <http://www.constitution.org/jjr/ineq.htm> 4. Ж.Ж. Руссо. Эмиль, или О воспитании. <http://www.marxist.ru/tolstoy/russo-emil1.html>, -emil2, emil3, emil4, emil5. 5. В.Ф. Асмус. Историко-философские этюды. «Мысль», 1984. См. Жан Жак Руссо. Стр. 83-139.

¹²Uill Durant. Fəlsəfi hekayətlər. “Zəkiöglü”, 2006; səh. 234